

BOLONDOK ÉS SZABVÁNYEMBEREK (II.)

Az antipszichiátria antimítosza

VARGA ZOLTÁN

Giordano Bruno tehát önsorsrontó volt — merül fel bennem ezek után. Galilei viszont... nos igen, ő is, addig legalábbis mindenképpen, amíg ragaszkodott tanaihoz, kényszerű megtagadásuk után ellenben már „önsorsjavító”. Ezek szerint tehát az előremutató, racionális tartalmú, logikus érveléssel védhető, kétségbevonhatatlan „valóságértékű” magatartás ugyanúgy önsorsrontó lehet, mint az örültség? Természetesen, hiszen, amint ez már kiviláglott, a bolond szerepe a nézeteihez a környezettel, a „világgal” szemben, a túlerő ellenében ragaszkodónak jut, míg a „normálisé” az „okosabb enged” szabályának megfelelően cselekvőnek, a megalkuvónak.

Vagyis az önsorsrontás fogalma ellentétéként szinte magától felbukkanó „önsorsjavítás” ilyenformán a megalkuvással egyértelmű. Azzal a magatartással, melynek rosszálló mellékszöngéje alighanem a nonkonformizmus egyfajta leegyszerűsített képletre épülő romantikus kultuszával áll összefüggésben. Pedig hát meg nem alkuvó lehet az is, aki meg nem alkuvóan törtet valamilyen végsőkéig önző cél felé, aki ilyenformán sokkal inkább gátlástalan egoistának bizonyul, semmint egyéniségnek. És hát különben is: Déry Tibornak abban a gondolatában sem rejlik éppen kevés igazság, miszerint az okos kompromisszumra való képesség voltaképpen nagyszerű tulajdonsága az embernek. Tagadhatatlannak látszik ugyanis, hogy sokszor éppen ez jelenti a humánusmot, az adott helyzetben a lehető legjobb megoldást — akkor is, ha esztétikailag nem túl hatásos. Amennyiben viszont megalkuvás, konformizmus, kompromisszum helyett ugyanilyen elítélő hangsúllyal alkalmazkodást emlegetünk, nem árt emlékeznünk rá, hogy valamennyi élőlény közül a legmagasabb fokú alkalmazkodásra éppen az ember képes, amiért is ez a tulajdonsága aligha minősíthető alapvetően embertelen tulajdonságnak. Kiírhatatlan emberi tulajdonságok elítélésének pedig különben sem lenne semmi értelme.

Egy dolog azonban kétségtelen: az alkalmazkodás, mint a túlélés ké-

persége, egyedek, illetve személyek közötti kapcsolatban, eredetét tekintve mindenképpen az alárendelés, a meghunyászkodás, a behódolás képességét jelenti. Ilyenként mutatkozik meg a csoportokban élő állatoknál, amelyeknél, a dominációra törekvéssel együtt, az egyes példányok csoporton belüli rangját határozza meg, vagyis a hierarchia kialakulásában játszik szerepet. Messze a „majomszint” alatt is már, sőt nem is csak az emlősöknél, hanem számos madárfajnál is. Ahogyan azt Konrad Lorenztől is megtudhatjuk, az állatoknak sajátos, az illető fajra jellemző „egyemenyes jelek” is vannak, melyekkel a gyengébb tudatja behódolását az erősebb féllel, amiért is aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a gyengébbnek ez az erősebbnek való behódolása teszi egyáltalán lehetővé az állatok csoportos együttélését, úgyhogy ilyenformán az akár „társadalmosszervező” erőként is emlegethető. Nemcsak az egyedek, hanem az egész faj fennmaradását is biztosítja, főleg a ragadozók esetében, amint erre Lorenz a hím farkasok szerelmi párharcáról szólva külön is utal, elmondva, miképpen kerül gátlás alá az ellenfele torkát szorongató győztes a legyőzött behódoló jeladásának hatására, hogyan válik képtelenné a döntő harapás megtételére. Hogy e behódoló magatartás terén megfigyeltek-e már zavarokat, őszintén szólva annak ellenére sem tudom, hogy Jane Goodall említett tesz egy környezetéhez viszonyítva nagyon is idegbetegként viselkedő majomkölyökről, ezt illetőleg azonban roppant érdekes Lorenznek az a megfigyelése, hogy eltérő fajú állategyedek konfliktusa sokszor azért végződik gyászosan, mert a győztes nem érti a legyőzött behódoló jelzéseit. Am ha netán előfordul ilyesmi azonos fajú állatok közt is, a végeredmény aligha lehet kétséges. Egy a lényeg azonban, a hierarchiába való rendeződés terén mindenképpen a fizikai erő játszik döntő szerepet. Ez azonban, amint azt Jane Goodall gyakran emlegetett könyvéből megtudhatjuk, a csimpánzoknál már bonyolultabb formában mutatkozik meg, annyiban legalábbis, hogy egyes nagy erejű hímek nem látszanak érdekeltnek az „előkelő helyek” elfoglalását illetőleg, jámborságuk és közömbösségük folytán megelégszenek a hátsó sorokkal, mintha csak azt gondolnák, ugyan miért törjék magukat, másoknál viszont mintha már a dominálásra való törekvés más, nem erőszakos formája, a ravaszsággal való célratörés kísérletei, a gyengeség kompenzálásának jelei is megmutatkoznának, feltehetőleg az egyed társainál magasabb intelligenciája következtében. Úgy is mondhatnánk, a terrorizálás mellett a manipuláció is mutatkozni kezd, előrevetítve a hierarchiában való érvényesülés eszközeinek azt a differenciálódását, ami az emberré válás során egyre inkább megmutatkozott, hosszú időn át azonban, méghozzá lényegét tekintve alighanem az ősközösségi társadalom egész szakaszában, az egyedi, személyes tulajdonságok függvénye maradt. Abból eredően azonban, hogy ebben a primitív hierarchiában a legalárendeltebb helyzet sem jelentett alapvető életmódbeli különbséget, feltehetőleg ritkán vált csak komoly zavarok okozójává. Legalábbis az osztálytársadalmakhoz képest,

amelyeknek létrejöttével a hierarchia struktúrája egyre inkább összetett lett, bonyolulttá vált. Úgy is mondhatnánk, „emeletesség”. Olyképpen, hogy a társadalom egészét jelentő, talán „makrohierarchiának” is nevezhető hierarchián belül az egyes osztályok képezték az egyén helyét durván és a személyes képességektől függetlenül meghatározó, egyben pedig alapvető életminőségbeli különbséget is jelentő emeleteket, amelyeken belül viszont egy másik hierarchia, a „mikrohierarchia” érvényesült, a személyes tulajdonságok érvényre jutásának sokkal inkább teret engedve. Egészen kivételes képességek mellett is csupán szerencsés körülmények közt téve lehetővé a felsőbb emeletre jutást az egyén számára, válságos helyzetekben, az osztályviszonyok átrendeződésekor sokkal inkább, mint stabil, megállapodott viszonyok között, többnyire az egyéniséggé válásnak sem kedvezve éppen; olyan mozdulatlan, évszázadokon, sőt évezredekben át szinte csak önmagukat reprodukáló társadalmak alsóbb régióiban, mint az óegyiptomi, szinte semmiféle szerepválasztási lehetőséget sem kínálva, egészen az öntudatlanságig magától értetődővé téve az alkalmazkodást. Más szóval az engedelmesség, a behódolást, annak az alárendelt helyzetnek a vállalását, ami nyitottabb, dinamikusabb társadalmi körülmények közt már inkább a szerep kényszerű vállalását jelentette, a „másképp nem lehet” belátását vagy a nyers erőszaknak való engedést —, illetve az ellenállást, a „parancsmegtadást”, többnyire az önsorsrontó-önmegsemmisítő lázadást. Lázadásként olykor alighanem az „őrültséget” is, amely ilyen körülmények közt érdekes módon nem is bizonyult minden esetben önsorsrontónak, nyilvánvalóan sokkal kevésbé, mint napjainkban: szakrális, irracionális elemekkel átszőtt kultúrákban ugyanis a ma ideg- vagy elmebetegség tüneteiként értékelt jelenségek, hisztérikus vagy epileptikus rohamok, különféle delíriumos állapotok, rendszerint a természetfeletti erővel, démonokkal, istenekkel való kapcsolatot jelentették, rettegéssel elegy tiszteletet váltottak ki a környezetből, amiért is a varázsló, a jós, a szent, a próféta szerepét kínálhatták, ilyenformán tehát a társadalmi felemelkedés eszközeivé is válhattak, úgyhogy akár szimulálásuk is „kifizetődött”.

Minél inkább misztikus és irracionális tehát valamely kultúra, annál inkább beleilleszthetők a különböző mentális zavarok, annál kevésbé minősülnek betegségnek, úgyhogy az egyén számára „esztelenül” vagy „eszeveszetten” viselkedni gyakran éppen „ésszerű” lehet. Mint ahogy, amint azt a „szkizofrén szövegek” és a szürrealista költészet közötti párhuzam is megmutatta, a mai kultúra legtöbb irracionális elemet tartalmazó, sőt a ma emberének irracionális szükségleteit sokszor mintegy a vallást is pótló módon kielégítő művészet terén ez az „őrületnek” társadalmi elismerést biztosító lehetőség még napjainkban is fennáll. Ugyanakkor azonban az őrültség, eszelősség, bolondság fogalma egyáltalán nem korunk terméke, megvoltak ezek a fogalmak a régi vallásos kultúrákban is, úgyhogy a „legalizálásnak” és a felemelkedésnek ez az útja mindig is

roppant kockázatos volt, nyilvánvalóan a „betegség” jellegétől, „eszmei tartalmától” is függött, néha meg alighanem egy hajszálon múltott, önsorsjavító eszközzé vált-e vagy önsorsrontóvá. Amennyiben az előbbit eredményezte, úgy megint csak nem mentesen az alkalmazkodás momentumától, sőt ezt illetőleg az alkalmazkodás a „normálisok” alkalmazkodási reakciónál akár még sikeresebbnek is tekinthető, mivel nem csupán túlélést biztosított, hanem emelkedést is, éppen az egyéniség elfogadtatásának képessége segítségével. De még az ilyen „hódító” vagy „hódoltató” alkalmazkodás is behódoló egyúttal, kielégítése bizonyos, a hívek lelkében lakozó s a kultúra jellegével összhangban álló elvárásoknak, mindannak, ami összességében az erősebb felet jelenti. Vagyis az alkalmazkodás lényege mindvégig az maradt, ami kezdetben, még az ember előtti világban is volt: behódolás az erősebbnek. Épp csak az emberi társadalomban a fizikai erő vagy gyengeség szerepét egyre inkább az egyén társadalmihatalmi helyzete vette át — háttérben a „bunkóval”, vagyis az *ultima ratio*ként mindig is bevetett erőszakkal természetesen. Előtérben vagy inkább a felszínen viszont az intellektuális fölényvel, de mindenképpen a hatalmi helyzet függvényeként, mivel az engedelmesség az alárendelt számára csakis addig lehet természetes, amíg maga is hisz ennek a valóságos vagy vélt fölénynek a létezésében. Aminnek hordozója lehet személy (apa, hűbérúr, uralkodó, hivatali főnök stb.), de lehet „anonim tekintély”, vallás, konvenció, ideológia vagy egyszerűen a többség, a közvélemény is. Valahányszor tehát lázadunk ellene, vagy egyszerűen csak „mások vagyunk”, egyéniségnek mutatkozunk, mindig ezt a „hivatalos” szellemi fölényt vonjuk kétségbe. Ugyanakkor pedig a magunkét nyilvánítjuk ki. Ami vagy megvan vagy nincs meg bennünk.

Amikor tehát a Szász által feladott lecke, illetve a Benedek István segítségével leszűrt tanulságok valamiféle, legalább elméleti megoldást kínáló „utópikus” megközelítésére készülődünk, mindenképpen nyilvánvaló lehet, hogy mindaz, amit korábban Benedektől alkotó és nem alkotó egyéniségekről, valamint egyéniség nélküli emberekről idéztünk, valójában ebbe az előtörténeti és történelmi-társadalmi háttérbe vetítetten látszik igazán érvényesnek csak. Azzal a kiegészítéssel még, hogy az egyéniséggé válás feltételeinek nyilvánvalóan vannak biológiai, illetve genetikai hordozói is, mindenekelőtt az intelligencia és az idegérzékenység tekintetében. Nyilvánvalónak tűnik ugyanis, hogy azonos társadalmi-mikrokörnyezeti, illetve kulturális hatások mellett sem válik vagy nem válik mindenki egyformán egyéniséggé, bármennyire reménytelennek látszon is konkrét esetekben elkülöníteni a biológiai tényezőket a szociális-kulturális faktoroktól. Akár attól is, hogy vajon egy adott társadalom értéként tekint-e az egyéniségre, kívánatos tulajdonságnak tartja-e az alkotókészséget, az önálló gondolkodást, a kritikus szemléletet, autonóm személyiségként való kibontakozást kíván-e tagjaitól, vagy éppen ellenkezőleg. Ilyen sikerközpontú kultúrában ugyanis, amilyen a miénk, a „másság”, a

többtől való különbözőzés mindenképpen sokkal kívánatosabb az egyén számára, mint amilyen az egyéniséget tudatosan és programszerűen elfojtani igyekező kollektivistá társadalmakban. Korunk társadalmaira, még hozzá a kapitalistára és a szocialistára egyaránt, e tekintetben sajátságos ellentmondás jellemző. Dilemmák elé állítják az egyént, s főleg abból fakadóan rejtegetnek csapdát számára, hogy elvben az autonóm és alkotó egyéniséget tekintik értéknek, ugyanakkor a gyakorlatban nagyfokú alkalmazkodást követelnek, túlnyomórészt olajozottan bejáratott rutinfeladatokat kínálva csupán. Amint azt Szász művéből szintén megtudhatjuk, érdekesen tükröződik ez a nevelésben is, mivel az szocializációként a másokhoz való alkalmazkodás, ha ugyan nem a tekintélyeknek való alárendelés irányában hat, oktatói feladata révén viszont alkotói és kritikus magatartásra serkent. Alighanem olyanokban is alkotói adottságokat bontakoztatva ki, vagy csupán ilyen adottságok meglétének illúzióját keltve bennük, akiket a társadalom képtelen ellátni ilyen feladatokkal. Marad tehát csak a pusztá igény. Sokszor pedig nem is valóságos alkotói igény, hanem inkább csak az alkotói vagy vezetői szerepkör iránti áhítozás, a szereplésvágy, a figyelem központjába kívánczóság, akár látszateredmények árán is, de lehetőleg a velük járó (nemegyszer csak vélt) anyagi előnyökkel egybekapcsolva. Nem is annyira a nevelés folyományaként, inkább a társadalom egészének sikerkultusza következtében. Annak folytán, hogy a nyugati civilizációban, ideértve a „politikai Keletet” is, legalábbis annak európai felét, az önmegvalósítás szinonimája az „érvényesülés” lett, eszményképe a sikerember, a sztár, a híres művész, tudós, politikus, forradalmár, sportoló, pénzember — vagy éppen a híres bűnöző. Főleg az elégtelenül szocializált, csökkent alkalmazkodó képességű ember számára. Márpedig az ilyenek száma állandóan növekvőben van, mivel a modern ipari társadalom által szétzilált, bomlóban lévő család is mindinkább kiegyensúlyozatlan, rosszul szocializált emberek tömegét „dobja piacra” szemmel láthatóan ezek „bővített újatermelését” ígérve. „Selejtet” produkálva, egyéniségeket, de nem alkotókat.

Nem beszélve arról, hogy az eleve adott és a kellőképpen kifejlesztett képességek egy jelentős része is könnyörtelenül áldozatul esik a nagy számok törvényeinek.

Ennek kapcsán jut eszembe a már nem tudom, hol olvasott „militarista” példa. Arról, hogy hiába van ezer tábornoiki képességű emberünk, ha csupán száz tábornokra van szükség. Amiért is az ezer közül kilencszáz csak ezredes, őrnagy, százados stb. marad. Ha ugyan nem közlegény csupán. Azaz, ha ezt a játékot kissé tovább nyúzzuk még, hamarosan kiderül, hogy nem is kilencszáz. Hanem, mondjuk, kilencszázötven. Mivel a száz tábornok közül csak ötven valóban tábornoiki képességű, a másik ötven abból a tízezerből került ki, amely csupán meg van győződve tábornoiki képességéről. Akiik közül viszont megmarad kilencezer-kilencszázötven. Hogy közülük kilencezer-négyszázhuszonöt képességébe vetett ha-

mis illúziójával is többé-kevésbé leszámolva nyugodjon bele, hogy nem jutott el a tábornoksáig, négyszáz olyképpen, hogy a körülményeket, sőt rosszakaróit hibáztassa ugyanezért, tartós gyűlölettel és keserűséggel telítődjön, de ikórosnak mégsem mondható lelki következmény nélkül vegye tudomásul a helyzetet, hús „belebetegedjen”, önmagával és a világgal meghasonlott legyen, őt viszont tábornoknak képzelje magát. Egyetlen valaha csakugyan tábornoki képességű ember társaságában abból a bizonyos tábornoknak való ezerből.

Természetesen a számarányok teljesen önkényesek itt. Bevezetőképp annak az utópiával folytatandó további játékhoz, amire Benedek István alkotó és nem alkotó egyéniségekről, illetve nem egyéniségekről szóló fejtegetése késztet. Feltéve, hogy jövőbe tapogatózó igyekezetünk nem elégszik meg a szokásossal, vagyis azzal a ködbevesző megállapítással, hogy a mentális zavarok ikérdésének igazi megoldását az őket kiváltó élethelyzetek megoldása, végső fokon az emberek közötti érdekellentétek felszámolása jelenti tulajdonképpen. Hanem több-kevesebb komolytalansággal ugyan, de mégiscsak megpróbáljuk konkretizálni az utópiát, elképzelve magunknak valamilyen, a különböző emberi adottságokon alapuló „szelktív társadalmat” is. Olyképpen, hogy az alkotó egyéniségeknek, lehetőségük jellegének megfelelően, részben irányító-szervező, részben valóságfeltáró (pl. tudományos kutató) szerepeket osztunk ki, részben viszont valamilyen függetlenül lebegő kritikus magatartást engedélyező autonóm státust biztosítunk számukra, biztonságuk hathatós szavatolása mellett természetesen — nehogy Platón módjára száműzzük a költőket, s általában is a művészeket birodalmukból. Nagylelkűen átengedve a termelő munkát a nem egyéniségeknek, azoknak, akikből Benedek szerint is „hiányzik a függetlenség, a szabad vélemény, az önálló állásfoglalás utáni vágy”, vagyis akik menekülnek a szabadság elől. Szükség esetén gondoskodva róla, hogy meneküljenek.

Úgyhogy most már „csak” a nem alkotó egyéniségekkel lenne problémánk. Éppen csak velük mi legyen? Már mint a McMurphyhöz hasonlókkal, hogyha úgy tetszik. Azon túl, hogy kimondjuk, napjainkban egyéniségnek lenni olyan luxus, amit csakis megfelelő alkotói adottságok mellett engedhet meg az ember magának, s akkor sem kockázat nélkül... Egyszóval máris abbamarad a játék, s még csak nem is feltétlenül azért, mert elképzelésünk máris Huxley *Szép új világára* kezd ijesztően hasonlítani, mivel arra is gondolhatunk, hogy ez az új világ számunkra azért ijesztő mindenekelőtt, mert nála kevésbé racionális világból tekintünk rá — onnan, ahonnan nézve az értelem látomásai mindig félelmetesek. Inkább azért a megállás itt, mert az említett szereposztáshoz az előzetes szelekció semmilyen megbízható eszközzel nem rendelkezünk, vagy ha mégis, annak eredményességét csakis a spontán személyiségformáló erők valamilyen kiküszöbölése biztosíthatná. Alighanem a család megszüntetése, ami az utópiák utópiájával egyenlő. Nem véletlen viszont, hogy az

„embertenyésztés”, a „gyermekgyár” a családi otthon helyébe állított intézményes tömegnevelési rendszer minden utópiában és anti-utópiában, megvalósítandó eszményként vagy elrettentő példaként, de egyaránt ott szerepel, Platón Államától kezdve egészen a *Szép új világig*. Nem beszélve arról, hogy az ilyen rendszerek szükségszerűen a társadalmi mozgások leállítását jelentenék, a már meglévő állapotok konzerválását szolgálhatnák csak, mint ahogyan az intézményes pszichiátria hatalommá válása is csak ezt szolgálhatja. Lényegében a beszabályozottságnak, az intézményességnek azt az egyre inkább nyomasztó rendszerét, amely oly mértékben követel már „szabványembereket”, hogy az egyre inkább összehúzóba kerül a „legnormálisabbnak” számító ember emberi mivoltával is. Annyira, hogy lassanként azok is az egyre szűkülő körön kívül kerülnek, s „deviánsnak” minősülnek, akik nemrég még rajta belül maradtak. Azzal a talán nem is egészen elméleti veszéllyel fenyegetve, hogy a normán belül hovatovább már csak a normaalkotók, Szász szavával élve, az elnyomói szerepre mindig kész „klasszifikátorok” maradnak meg, annak a Benedek által nem említett, de napjainkban egyre inkább feltörőben lévő „típusnak” a képviselői, akiket talán „intelligens nem alkotó egyéniségeknek” vagy akár „intelligens nem-egyénségeknek” nevezhetnénk. Azon az alapon, hogy a magas intelligencia nem teljesen azonos a kreativitással, az alkotói készséggel. Ami annyit jelent, hogy ez a „típus” intelligensebb ugyan az átlagosnál, de csupán a maga komputer-módján, emellett pusztán az „érdekek harmóniájának” köszönhetően is kiegyensúlyozott mikrokörnyezetben cseperedik, nem csupán jól szocializált tehát, hanem jól szituált is, útja jól egyengetett, semmi oka hát haragudnia a világra, amelybe beleszületett, nincs oka lázadnia ellene, nincs oka környezet normáinak egyetemes érvényét kétségbe vonni. Minden feladat számára nyitott, azt oldja meg, amivel éppen megbízzák, s nem is rosszszul, alighanem „tulajdonság-nélküliségének” köszönhetően. Mindössze a feladat értelmén nem gondolkodik el sohasem, vagy ha olykor mégis, nem árulja el. Egyformán alkalmas mérnöknek, orvosnak, jogásznak — vagy éppen pszichiáternek. Ilyen minőségében pedig valóban kész bolondokházába küldeni Jézus Krisztust is, feltéve, hogy ez egyetemes érték-mérővé vált középszerűség mindenható érdeke így kívánja. Úgy is mondhatnánk: a Szép új világé.

Mert ennek fenyegetően ránk vetődő árnyát az intézményes pszichiátria gyámkodó hatalma is jelenti. Ezért tetszenek Szász könyvének szenvedélyes féligazságai mégiscsak új szempontokat kínálnak. Önmagunkra rákérdezőnek.